

TURINYS

| | |
|--------------------------|----|
| Ižanga: išlikimo vadovas | 13 |
|--------------------------|----|

I DALIS. AVARIJA

| | |
|----------------------------------|----|
| Likvidatoriai 6-ojoje ligoninėje | 25 |
| Evakuotieji | 38 |
| Lietaus šamanai | 52 |
| Operatoriai | 58 |
| Ukrainiečiai | 68 |
| Fizikai ir medikai | 79 |

II DALIS. RADIOAKTYVUS IŠLIKIMAS

| | |
|---------------------------------|-----|
| Kokią tiesą bylojo vilna | 91 |
| Švarios odos, drumzlinas vanduo | 105 |
| Radioaktyvi Černobylio dešra | 109 |
| Nuo kolūkių prie gamyklų | 118 |

III DALIS. ŽMOGAUS SUKURTA GAMTA

| | |
|------------------------------|-----|
| Pelkynų gyventoja | 129 |
| Didysis Černobylio pagreitis | 142 |

IV DALIS. POAPOKALIPTINĖ POLITIKA

| | |
|------------------|-----|
| Valytoja | 155 |
| KGB įtarinėjimai | 164 |

V DALIS. MEDICINOS SLĖPINIAI

| | |
|--------------------------------------|-----|
| Pirminiai įrodymai | 173 |
| Katastrofos išslaptinimas | 179 |
| Supervalstybės savigalbos iniciatyva | 187 |
| Baltarusijos lunatikai | 193 |
| Didysis nubudimas | 206 |

VI DALIS. MOKSLAS ANAPUS GELEŽINĖS UŽDANGOS

| | |
|--|-----|
| Pasikvieskime pastiprinimo armiją | 223 |
| Marie Curie pirštų atspaudai | 228 |
| Užsienio ekspertai | 237 |
| Katastrofos pėdsakais | 244 |
| Skydliaukės vėžys: kanarėlė medicinos „anglių kasykloje“ | 252 |
| Drugelio efektas | 262 |
| Prarasto miesto beieškant | 276 |
| „Greenpeace“ ir raudonas šešėlis | 280 |
| Tykusis ukrainietis | 288 |

VII DALIS. ŽMONĖS, ĮVALDĘ IŠLIKIMO MENĄ

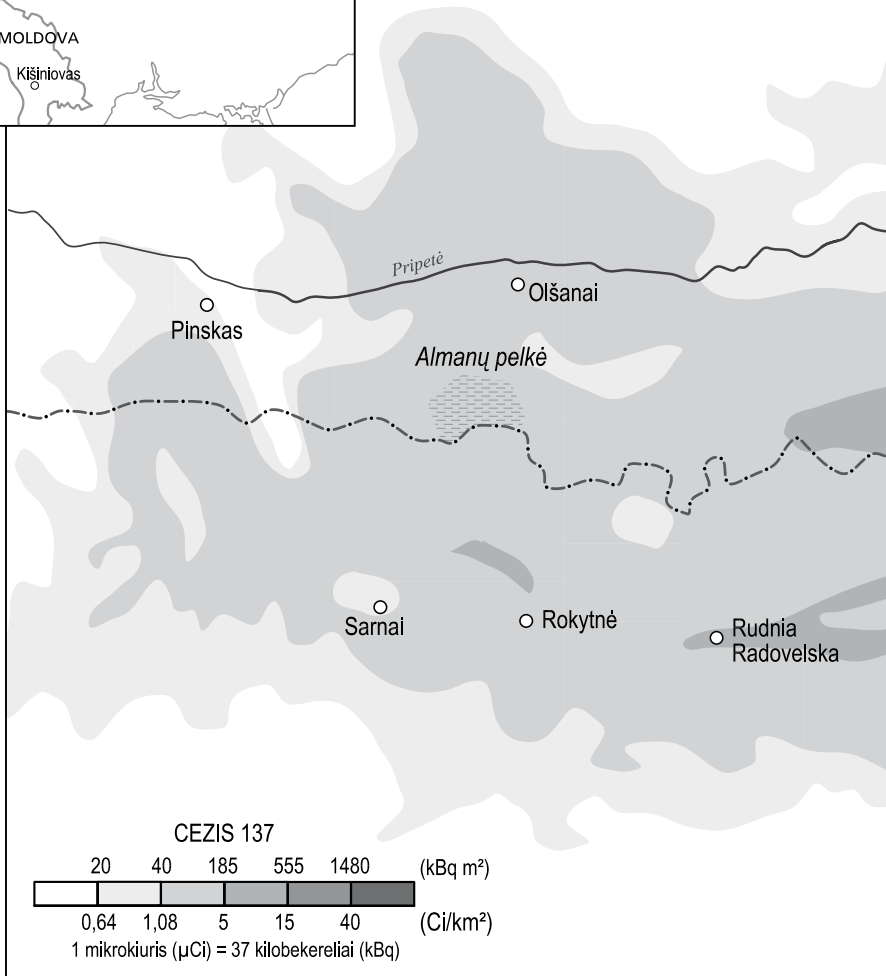
| | |
|-----------------------------------|-----|
| Pietà | 299 |
| Nepagražintas gyvenimas | 308 |
| Pabaiga: uogavimo ateities vizija | 313 |
| Padėkos žodis | 325 |
| Archyvų ir interviu sąrašas | 329 |
| Literatūros nuorodos ir pastabos | 333 |

UŽTERŠTUMAS RADIOAKTYVIUOJU CEZIU

○ Minskas



B A





Operatoriai

Kai 1991-ųjų gruodį Sovietų Sąjunga buvo besubyranti, Alla Jarošinskaja, varstoma žvarbaus vėjo, stoviniavo Maskvos gatvėje su stora šūsniimi visiškai slaptų vyriausybės dokumentų. Jarošinskaja buvo parlamento įsteigtos komisijos, siekiančios tirti oficialius nusižengimus, susijusius su Černobylio avarija, narė. 1987 metais kaltais sukėlus avariją buvo pripažinti šeši elektrinės operatoriai, tačiau Jarošinskaja turėjo įtarimų, kad avarija slepia daugiau nei keletą vyrų, paspaudusių ne tuos mygtukus. Dvejus metus ji kartu su kolegomis turėjo išskirtinę prieigą prie spynomis saugomų dokumentų spintų, priklausančių Komunistų partijai, ir jie buvo sukaupę bei parengę protokolą, kuriame atskleidžiama ilga virtinė nusikalstamo aplaidumo faktų pačioje sovietų valdžios hierarchijos viršūnėje. Tvyrant yrančios SSRS sąmyšiui, Jarošinskaja atvyko į komisijos biurą prieš pat 1991-ųjų Kalėdas ir užtiko vežėjų įmonės žmones, kraunančius išvežti bylų dėžes. Ji paklausė, kur jie tas dėžes veš. Vežėjai gūžtelėjo pečiais. Išsigandusi, kad prapuls visas jos darbas, Jarošinskaja ėmė organizuoti gelbėjimo operaciją.

Jarošinskajai nebuvo svetimas šnipinėjimas. Savo karjerą ji pradėjo kaip specialioji korespondentė viename neabejotinai provincialiaame Ukrainos miesto Žytomyro, esančio 150 kilometrų nuo sprogusios Černobylio atominės elektrinės, laikraštyje. Slenkant mėnesiams po avarijos, ji tikėjo pareigūnų pateikiama oficialia versija apie drąsius ugniagesius, suvaldžiusius katastrofą, apie sumažėjusią radiacijos lygį bei suirutės pabaigą.¹ Tačiau tuomet ją pasiekė žmonių iš gretimų kaimų kalbos. Ji paklausė savo redaktoriaus, ar galėtų parengti specialių pranešimų šia tema. Redaktorius, tipiškas partinis pakalikas, atsakydamas tik priešišškai patriukšmavo, dėl

to jai kilo dar didesnis įtarimas. Laisvalaikiu Jarošinskaja slapta pradėjo lankytis kaimuose. Šias išvykas ji aprašo knygoje, kuriose, kaip ir daugelyje sovietmečio memuarų, driekiasi ištiesos pastraipos apie visus tuos aplinkkelius, kuriuos reikėjo nueiti, kad būtų galima padaryti paprasčiausius dalykus: gauti automobilį, degalų jam, išsiprašyti laisvadienį, prasmukti pro rūstaus veido, tvirto stoto ginkluotą priimamojo sekretorių, gauti šokolado susitarimų kliūtims užglaistyti.

Jarošinskaja, pasiekusi prie užterštų zonų priskirtus kaimus, kalbėjosi su žmonėmis ir klausėsi istorijų, kurias jos redaktorius būtų nurašęs kaip nieko neišmanančių, pasitikėjimo nekeliančių valstiečių paistalus. Kaimo gyventojai pasakojo apie pieną, kuris buvo radioaktyvus ir netinkamas vartoti, apie mokyklose alpstančius vaikus, apie apdujusius gyvulius. Jarošinskaja šiuos interviu sudėjo į straipsnius, kurių nespausdino nė vienas laikraštis. Publikuoti jos straipsnių nesirengė ir juos perdavė KGB net laikraščių, populiariusių bei rėmusių *glasnost* ir išipareigojusių supurtyti sovietų visuomenę skaidresniais pranešimais, redaktoriai.²

Jos straipsniai dienos šviesą išvydo tik praėjus trejiems metams, kai 1989-aisiais Michailas Gorbačiovas panaikino oficialų draudimą viešinti informaciją apie Černobylio avariją. Tuomet Jarošinskaja akimirksniu tapo Žytomyro apylinkių didvyre. Jos biurą užplūdo žmonės su peticijomis, o moters populiarumas plito kaip ugnis. Kai po kelių mėnesių sovietiniai piliečiai gavo pirmą galimybę balsuoti santykinai laisvuose rinkimuose į nacionalinį parlamentą, Jarošinskaja buvo išrinkta pateikusi savo kampaniją, žadančią su Černobyliu susijusias problemas svarstyti ir spręsti visos valstybės lygmeniu. Būtent šia veikla ji ir užsiėmė, kai per nacionalinę televiziją 1991-aisiais, tingių rugpjūčio atostogų metu, pasirodė penki karinių pajėgų viršininkai. Vyras, iš kurių vienas buvo akivaizdžiai girtas, paskelbė perimantys vyriausybės vairą, gelbėdami Komunistų partiją ir SSRS. Pučas tęsėsi vos keletą dienų, bet šių pareigūnų veiksmai visiškai sužlugdė Komunistų partiją, valdžiusią Sovietų Sąjungą septyniasdešimt penkerius metus. Po kelių dienų Rusijos valstybės valdžią perėmęs Borisas Jelcinas paskelbė Komunistų partiją nebeveikiančia. Kai tų metų pabaigoje buvo nuspręsta paleisti sovietų vyriausybę, Jarošinskaja žinojo, jog politinis klimatas gali pasikeisti, ir norėjo būti užtikrinta, kad Černobylio bylos nedings.

Sulaukusi, kol baigsis darbo valandos, ji švystelėjo apsaugai savo deputato leidimą ir laisvai įžingsniavo į parlamento komisijos patalpas Naujajame

Arbate, bulvare, kuriame vidury viduramžiškos Maskvos išsirikiavę stovi stiklo ir plieno daugiaaukščiai. Ji atidarė komisijos seifą, išsiėmė dokumentus su antspaudu „visiškai slaptai“ ir perrišo juos virvele. Kaip komisijos narė, Jarošinskaja turėjo teisę dokumentus nusikopijuoti, tačiau vidinis KGB pareigūnas jai neleido priėti prie kopijavimo aparato. Tai buvo nesvarbu. Laikraštyje „Izvestia“, turinčiame retą „Xerox“ aparatą, ji turėjo pažįstamą. Abi moterys užsibuvo iki vėlumos, kol per kopijavimo mašiną perleido visus dokumentus. Tada Jarošinskaja grąžino dokumentų originalus atgal į seifą, o kopijas parsinešė namo. Vieną antspauduotą ir pasirašytą dokumento originalą ji vis dėlto pasiliko, jei kartais prireiktų įrodyti, kad bylos nesuklastotos.³ Šioje medžiagoje buvo penkiasdešimt penkių puslapių Politbiuro susirinkimo, sušaukto aptarti, kas kaltas dėl Černobylio katastrofos, stenograma. Nieko panašaus nebuvau mačiusi. Šio dokumento viršuje didžiosiomis raidėmis buvo parašyta: VISIŠKAI SLAPTAI, VIENINTELĖ KOPIJA.

Vienintelis egzempliorius pasaulyje. Sumokėjau Jarošinskajai 600 eurų, kad padarytų man kopiją. Niekada niekam nesu mokėjusi už dokumentą. Turėjau pagrindo tikėti, kad jis nėra suklastotas. Sutikrinau kitus dokumentus, kuriuos ji pateikė savo knygoje, su tais, kuriuos radau archyvuose, ir jie visiškai atitiko. Būdama parlamentarė, Jarošinskaja galėjo priėti prie oficialių dokumentų. 1992-aisiais už savo žurnalistinį darbą ji buvo apdovanota Nobelio alternatyva vadinamu apdovanojimu „Right Livelihood Award“ („Teisingo gyvenimo premija“).

Nuorašus galima skaityti kaip tikrą dramos kūrinių. Jame dalyvauja aukščiausio sovietų Komunistų partijos organo Politbiuro vyrai. Jie buvo politikos, pramonės bei mokslo lyderiai. 1986-ųjų liepos 3-iają Politbiuro nariai susirinko į Kremliaus situacijų analizės salę ir susėdo prie poliruoto raudonmedžio stalo, kuriame atsispindėjo viršuje kybantys krištolinis sietynas. Jie čia susirinko išklaudyti Černobylio tyrėjų grupės, kuriai buvo pavesta išsiaiškinti avarijos priežastis, pranešimo. Iš esmės šie vyrai buvo tarsi prisiekusieji, turintys nuspręsti, kas turi stoti prieš teismą kaltinamaisiais dėl didžiausios pasaulyje branduolinės katastrofos. Tai buvo „konspiracijos“ lygmens susirinkimas. „Konspiracijos“ principas pagal sovietinę tradiciją reiškė, kad patikimi partijos vadovai gali kalbėti konfidencialiai, jų paslaptys nebus atskleistos už šių tinko ornamentais dekoruotų sienų. Tai buvo brandūs, stuomeningi vyrai, skleidžiantys per daugelį metų išpuoselėtą pasitikėjimą, neatsižvelgiant

į tai, kad susiduriama su nepaprasta situacija. Kai kurie buvo nusiskutę plaukus – tai įrodymas, kad neseniai grįžo iš įvykio vietos ir atsikratė savo radioaktyvių plaukų.

Paskutinis salėje pasirodė generalinis partijos sekretorius Michailas Gorbačiovas. Žemo ūgio, kresnas, gerai atpažįstamą įgimtą dėmę turintis Gorbačiovas buvo vienintelis asmuo salėje, po avarijos nesilankęs Černobylio jėgainėje. Kitaip tariant, jo plikumo priežastys buvo genetinės. Kaip ir daugelis vyrų prie stalo, Gorbačiovas buvo gimęs kukliame kaime ir žingsnis po žingsnio įkopė į valdžios viršūnę. Jis buvo jaunesnis nei kiti ir kalbėjo su regioniniu akcentu, tačiau vis tiek jautėsi kone visažinis. Gorbačiovas buvo žmogus, kuris dėjosi ginantis aukštos moralės pagrinčius, tarsi jie būtų vien tik jo, bet prireikus pakeisdavo plokštelę ir rinkdavosi politinį naudingumą. Jo kolegas šis bruožas itin erzino. Po keleto metų daug kas atvirai ėmė vadinti jį „tuščiakalbiu plepiu“, o po SSRS griūties bendražygiai vadino dar riebiau – „veidmainiu ir išdaviku“. Bet visa tai dar laukė priešakyje. Šiame susirinkime Gorbačiovas jautėsi esąs viršūnėje. Visi su juo elgėsi pagarbiai ir atsargiai.⁴

Galiu įsivaizduoti, kaip, Gorbačioviui atsisėdus garbingiausioje vietoje prie stalo, Politbiuro vyrai ištiesino pečius ir nuleido žemyn dvigubėjančius smakrus, ruošdamiesi priekaištų lavinai, kurios tikėjosi sulaukti taip šiurkščiai susimovę. (Sprogęs reaktorius ir išsilydžiusi jo šerdis buvo labai blogai, bet dar blogiau, kad pasauliui apie tai pranešė Švedijos, o ne sovietų naujienų šaltiniai.) Politbiuro vyrai laukė griežtų žodžių ir žinojo, kad reikia pripažinti klaidas. Išgelbėti galėjo atgailavimas, savo kaltės sumenkinimas ir prireikus jos primetimas kam nors kitam. Tokia buvo politika Kremliuje. Šie vyrai iki generolo ar ministro rango pakilo ne tik sunkiu darbu, bet ir apsuksiais manevrais, pasirūpindami, kad už klaidas sumokėtų kiti. Šio susirinkimo pabaigoje jau buvo savaime suprantama, kad kažkas neteks darbo.

Gorbačiovas pradėjo susirinkimą ir pakvietė pasisakyti specialios komisijos, sudarytos po Černobylio avarijos kilusioms problemoms spręsti, vadovą Borisą Ščerbina. Ščerbina daug metų dirbo naftotiekių bei dujotiekių statybos pramonėje ir buvo pelnęs reputaciją žmogaus, kuris visuomet laikosi nustatytų darbo terminų, netgi neįmanomų. Vilkėdamas nepriekaištingai pasiūtą kostiumą, jis atrodė kaip tikras naftos pramonės asas, koks ir buvo iš tikrųjų. Atsistojęs perskaitė parengtą tekstą:

„Avarija įvyko dėl šiurkščių vykdomojo personalo pažeidimų, kuriuos dar labiau pablogino rimti reaktoriaus konstrukcijos trūkumai. Vis dėlto šios dvi priežastys nėra tokio paties masto. Komisija mano, kad avariją paskatino operatoriaus klaida. Jėgainės darbuotojai buvo sutelkę dėmesį vien tik į elektros gaminimą (dėl priedų prie algos) saugumo kaina.“⁵

Vaizduotėje iškyla vaizdas, kaip stuomeningas Borisas Ščerbina nužvelgia vyrų veidus, norėdamas įsitikinti, kad visi jo klausosi, tuo metu pilkšvo atspalvio veide, aukštoje jo kaktoje ryškėja prakaito lašeliai. Iki šio susirinkimo Ščerbina buvo gavęs didelę dozę radiacijos per visas tas savaites, praleistas avarijos vietoje, kai reaktorių degė ir šaudė į orą milijonus kiurių skilimo produktų, sklindančių iš ugnies.⁶ Ščerbina mirė po ketverių metų. Jo mirtis nebuvo įtraukta į oficialų penkiasdešimt keturių Černobylio aukų sąrašą.

Susirinkimo protokole jis apibūdino, kad avarija įvyko dėl „eilinio saugumo patikrinimo bandymo“. Kadangi dėl šio bandymo reaktorių pasiekė itin nestabilią būklę, antrasis vyriausiasis jėgainės inžinierius Anatolijus Diatlovas liepė dviem operatoriams (abu po kelių savaičių mirė 6-ojoje ligoninėje) išjungti reaktoriaus avarinio signalo sistemą. Jie padarė kaip liepiami ir ėmė rankiniu būdu lėtinti reaktorių, kad pamatytų, ar turbinos generuos elektros energiją, reaktoriui artėjant prie sustojimo. Jiems baigus bandymą, Diatlovas davė nurodymą aktyvuoti SCRAM mygtuką – visiškai išjungti reaktorių. Po penkių sekundžių šis sprogo.

Politbiuro vyrai greičiausiai su didžiuliu palengvėjimu atsiduso išgirdę, jog Ščerbina dėl katastrofos kaltina šešis darbuotojus, kuriems nepasisėkė, kad tą naktį buvo jų pamaina ir pradėdami darbą jie pažymėjo savo korteles. Dauguma vyrų šioje salėje – inžinieriai, konstravę reaktorių, mokslininkai, rengę eksperimento planą, pareigūnai, atsakingi už elektros energijos gamybos apimtį bei branduolinį saugumą, verslininkai, vadovavę statyboms, ideologijos ekspertai, atsakingi už viešuosius ryšius, – suvaidino vaidmenį dėl sisteminių klaidų, atvedusių prie avarijos. Vis dėlto sovietų valstybė ilgai funkcionavo vadovaudamasi prielaida, kad problemas gali sukelti tik „chuliganai“. Problemoms spręsti ji tiesiog išaiškino ir demaskuodavo „nukrypėlius nuo kurso“, juos nuteisdavo ir tvarka būdavo atkurta.⁷ Pats Ščerbina taip pat buvo kaltas dėl klaidų. Jis nelaimės vietoje prie ketvirtojo reaktoriaus pasirodė, kai šis vis dar degė, ir liepė kariams imti

kastuvus bei numėtyti nuo trečiojo reaktoriaus stogo nepaprastai radioaktyvius grafito gabalus.⁸ Jo karštligiškas siekis sugrįžti prie įprastos elektros gamybos apimčių šimtams aštuoniolikmečių šauktnių įteikė visą puokštę sveikatos sutrikimų, kurie nesitraukė per visą jų tuomet jau sutrumpėjusį gyvenimą.⁹

Akivaizdu, kad jeigu atvirai nepripažįstama savo klaidų, jos kartojamos. Skaitydama Politbiuro susirinkimo protokolus, buvau apstulbinta, kad Ščerbina šį faktą pripažino:

„Be operatorių klaidų, yra ir kitų didžiausios avarijos branduolinėje istorijoje priežasčių, o jos susijusios su RBMK (Černobylio tipo) reaktorių konstrukcijos bei projektavimo charakteristika.

Nors per pastaruosius penkerius metus mūsų atominėse elektrinėse įvyko 1042 avarijos, nuo 1983 metų Energetikos ir elektrifikacijos ministerija nesurengė nė vieno susirinkimo reaktorių saugumui aptarti. Jau vien Černobylio atominėje elektrinėje įvyko 104 incidentai. RBMK reaktoriai yra potencialiai pavojingi. Šio tipo reaktorius neatitinka šiuolaikinių saugumo standartų. Niekas užsienyje tokio reaktoriaus nenaudotų. Turime priimti tam tikrus sudėtingus sprendimus dėl to, ar sustabdyti visų RBMK reaktorių gamybą.“

Ščerbinai pritarė energetikos ir elektrifikacijos ministras Anatolijus Majorecas:

„Šis reaktoriaus modelis nėra geras. 1975 metais Leningrado atominėje elektrinėje įvyko panaši avarija. Niekas po jos nieko nesprendė. Be to, panašus įvykis jau buvo įvykęs ir Černobylyje 1982-aisiais, tik tuo metu nepasklido radioaktyviosios medžiagos. Iš to įvykio mes taip pat nepasimokėme. Užsienio šaltiniai rodo, kad Vakariai jau yra atkūrę Černobylio avarijos modelį. Ką darysime – ar ir toliau meluosime Tarptautinei atominės energijos agentūrai (TATENA)?“¹⁰

Iš archyvinių šaltinių žinojau, kad atsakymas į pastarąjį klausimą yra teigiamas. Sovietų vadovai organizacijai TATENA ir toliau sakė pusiau tiesą.¹¹ Paprastai sovietų pareigūnai pameluodavo ir užglaištydavo klaidas, jei tai padėdavo išsisukti. Slaptosios Vidutinių mašinų gamybos ministerijos fizikai, atsakingi už branduolinius ginklus, seniai žinojo, kad RBMK

reaktorius išsiskiria konstrukcijos trūkumais ir yra sunkiai kontroliuojamas dėl teigiamo garo reaktyvumo koeficiento; iš boro pagamintuose valdymo strypuose esantys grafito antgaliai, skirti grandininei reakcijai sulėtinti, paskatino reaktorių akimirksniu ją pagreitinti.

Slaptumas buvo savaiame suprantamas dalykas. Kai 1986 metų balandžio 26 dieną įvyko avarija, sovietų lyderiai šią žinią laikė užmarinavę dvi dienas. Gorbačiovas savo vadovybės paklausė, kodėl pasaulis apie avariją sužinojo iš Švedijos. Už pranešimus apie aplinkos taršą atsakingas Jurijus Izraelis kaltę suvertė savo bendražiogiui Ministrų Tarybos pirmininkui Nikolajui Ryžkovui. „Pranešimas buvo parengtas iš karto, – tvirtino Izraelis. – Mes jį nusiuntėme Ministrų Tarybai 11.30 val.“ Baltarusijos partijos vadas Nikolajus Sliunkovas paprieštaravo: „Mes Baltarusijoje nesulaukėme jokios žinios.“¹²

Įpusėjęs Politbiuro susirinkimui, Gorbačiovas kreipėsi į nemalonę užsitraukusį Černobylio atominės elektrinės direktorių Viktorą Briuchanovą. Tikrindamas jo sąžiningumą, Gorbačiovas paklausė: „Kiek Černobylio jėgainėje turėjote nelaimingų atsitikimų?“

„Vieną, galbūt du per metus“, – atsakė Briuchanovas.

Staiga Ščerbina jį užsipoilė: „Iš visų 104 avarių, įvykusių jūsų jėgainėje per pastaruosius penkerius metus, trisdešimt keturios kilo dėl operatorių klaidų.“

„Šimtas keturi incidentai per penkerius metus! – pakartojo Gorbačiovas. – Ir kodėl lig šiol sėdėjote sau ramūs?“

Briuchanovas, kurio specializacija buvo hidroelektrinės, o ne branduolinių reaktorių jėgainės, kaip ir buvo galima nuspėti, griebėsi atgailaujančio komunisto vaidmens: „Po ankstesnių avarių nekilo nė menkiausias minties, kad gali įvykti kas nors panašaus. Atlikdavome korekcijas ir vis dėlto turėjome išanalizuoti kiekvieną įvykį.“

Briuchanovas dabar tapo atpirkimo ožiu. Po mėnesio sovietų vyriausybė agentūrai TATENA oficialiai pareiškė, kad pirminė Černobylio avarijos priežastis – operatoriaus klaida. Briuchanovas ir du jo pavaduotojai buvo areštuoti ir laikomi atskirai.¹³ Praėjus metams Briuchanovas ir penki jo pavaldiniai buvo teisiami ir pripažinti kaltais dėl didelio aplaidumo. Briuchanovas nuteistas dešimčiai metų.

Byla baigta – pasaulis galėjo lengviau atsikvėpti. Neatsakingi avantiūristai, į orą paleidę radioaktyviųjų dujų debesis, nuvirtuliuavusius per visą Europą, sėdėjo už grotų.

Viename Maskvos archyve radau anoniminį laišką sovietų Komunistų partijos Centro komitetui. Pristatęs kaip branduolinės energetikos inžinierius, jo autorius niekinamai kritikavo Černobylio bylos sprendimą: „Na, taip, žinoma, reaktorių susprogdino jėgainės darbuotojai. Kas gi daugiau? Niekas kitas, tik mes joje dirbome.“ Jis dėl avarijos kaltino „rimtus RBMK reaktorių apsaugos sistemos defektus“. Kaip asmuo, atsigaunantis po traumos, inžinierius vėl sugrįžo prie akimirų prieš reaktoriui sprogrant.

„1986-ųjų balandžio 26-ąją, 1 val. 23 min. 4 sek., operatorius pradėjo įprastą eksperimentą. Galios rodikliai buvo daugmaž stabilūs. Po 36 sekundžių operatorius, matydamas, kad eksperimentas beveik baigtas, ramiai, be panikos – pagrindo panikai visiškai nebuvo – paspaudė SCRAM mygtuką reaktoriui sustabdyti. Ir tuomet, priešingai bet kokiai logikai bei racionalumui, reaktoriaus galia iš pradžių šiek tiek sumažėjo ir staiga stubinamu greičiu ėmė didėti, kol pasiekė tokią apkrovą, kad driokstelėjo galingas sprogimas.“

Pasak šio inžinieriaus, net ir Maskvos Kurčiatovo atominės energijos instituto projektuotojai pripažino įvykus „paradoksą“, kai reaktorių taip paspartino greitį, atliekant atjungimo procedūrą.¹⁴ „Tai tarsi vairuoti automobilį, kuriame stabdžių pedalas staiga tampa antruoju greičio pedalu. Toks scenarijus galėjo įvykti tik didžiausiame operatoriaus košmare.“¹⁵

Sovietų fizikai žinojo, kad RBMK reaktoriai sunkiai kontroliuojami ir turi esminį trūkumą – teigiamą garo reaktyvumo koeficientą. Jie turėjo ir kitų modelių reaktorių. Kodėl naudojo nepatikimus RBMK ir paleido juos veikti visoje SSRS? RBMK reaktoriai buvo gaminami tik SSRS, bet ne Rytų Europoje, kurioje buvo statomi saugesni lengvojo vandens reaktoriai. Kaip nurodo istorikė Sonja Schmid, RBMK buvo nebrangu pagaminti vietoje, nesudėtinga plėsti gamybą, be to, jie buvo „unikaliai sovietiniai“, teikiantys dar ir pasididžiavimą.¹⁶ Visiškai slapti Politbiuro nuorašai atskleidžia dar vieną priežastį, kodėl buvo naudojami būtent RBMK.

Politbiuro susirinkime branduolinės chemijos specialistas Valerijus Legasovas pritarė kolegų išsakytam prastam Černobylio tipo reaktorių vertinimui: „RBMK reaktorių neatitinka nei tarptautinių, nei vietinių

standartų keliais aspektais: nėra saugos sistemos, struktūros radiacijos stebėsenai bei apsauginio gaubto. Esame kalti dėl to, kad atkakliai nesiekėme atnaujinti šio reaktoriaus konstrukcijos. Prasti RBMK reaktoriaus vertinimai jau buvo žinomi penkiolika metų.“ Tai kam tada naudoti tiek trūkumų turintį reaktorių? Legasovas paaiškino: „Mes vykdome misiją „Zaslon“ ir RBMK šiame projekte yra patikimesni.“¹⁷

Kodinis pavadinimas „Zaslon“ rusų kalba reiškia priedangą. Tuo metu Amerikos prezidentas Ronaldas Reaganas išleido milijonus dolerių priešraketinei gynybos sistemai mitiniu pavadinimu „Žvaigždžių karai“, kurios vėliau buvo atsisakyta ir kuri, kaip tikėtasi, turėjo apsaugoti Jungtines Amerikos Valstijas nuo branduolinės atakos. „Žvaigždžių karų“ programa siekta Žemėje dislokuoti dar daugiau raketų ir bandyti pašauti iš dangaus artėjančias priešų raketas. Istorikai tvirtina, kad Gorbačiovas atsisakė įsitraukti į brangias Reagano atgaivintas branduolinių ginklų varžybas. Vietoj jų sovietų lyderis išsiderėjo ženklus ginkluotės mažinimo planą. Vis dėlto Politbiuro nuorašai rodo, kad prieš įvykstant Černobylio avarijai sovietų valdžia slapta kūrė savo raketinės gynybos sistemą. 1984-aisiais Reaganas nurodė, kad „Žvaigždžių karų“ projektui būtų iš naujo atidaryta ir pradėtų veikti ilgai uždaryta buvusi Hanfordo plutonio gamykla Vašingtono valstijos rytinėje dalyje. Savo paslaptingu komentaru Legasovas kalbėjo apie esminį RBMK reaktorių pranašumą prieš kitus reaktorius. Šalia energijos generavimo reaktorius galėjo gaminti plutonį, daliąją medžiagą, esančią atominės bombos branduolyje. Kuo daugiau sovietų inžinieriai paleisdavo „taikių“ RBMK reaktorių, tuo potencialiai daugiau plutonio galėjo prisikaupti „priedangai“. Įrodymų, kad Černobylio kuras buvo naudojamas plutoniui gaminti, nėra, tačiau tokiai paranojiškai valstybei šiame baimės amžiuje naudoti trūkumų turinčius RBMK reaktorius buvo dar ir kaip logiška.

Nusprendę patraukti baudžiamojon atsakomybėn keletą operatorių, o ne reaktoriaus kūrėjus bei pramonės šulus, juos paversti atpirkimo ožiais dėl avarijos ir toliau leisti veikti į avarijas linkusius RBMK reaktorius, Politbiuro nariai susitarė dėl šio sprendimo slaptumo, nes kito būdo pateisinti tokį sprendimą, nei slepiant šiuos elementarius faktus, nebuvo. Tai kėlė riziką naujam valstybės vadovui Gorbačioviui, kuris 1986-aisiais buvo pristatęs skaidresnės ir labiau atskaitingos valdžios politinę reformą. Kai tiesa apie Černobylį po trejų metų išaiškėjo, visuomenės skepticizmas ir

abejonių našta pasileido tarsi sniego lavina nuo stataus kalno, nušluodama Gorbačiovą, o kartu ir jo administraciją.

Keturiasdešimt penkių puslapių Politbiuro protokolus skaičiau vis iš naujo. Be sufabrikuotų dalykų, man dar kažkas kėlė nerimą. Kur su gaisru kovoję ugniagesiai? Kaip dėl kolūkiečių, besirengiančių arti užterštus laukus, priklausiusius šeimai daugiau kartų, nei galima prisiminti? Kodėl Politbiuro nariai nemini radiacijos, kuri vis dar sklido ir savo liežuviais laižė šiaudinius trobų stogus Baltarusijoje ir Ukrainoje? Iškritų pelenus išnešiojo vėjai ir lietūs, tarsi pilkai padūmavęs angelas iš Marko Šagalo* paveikslų. Tačiau tai buvo ne hebrajų veikėjai, plaukiojantys po Šagalo dangų, o veikiau cheminių elementų lentelės figūros, nuodingas radioaktyviojo jodo, cezio, rutenio, plutonio ir stroncio kokteilis. Angelas suplasnojo sparnais ir tamsėjantis jo šešėlis ištįso virš Baltarusijos žemėlapiu, plisdamas į pietus ir rytus, tada į šiaurę, Šagalo gimtojo miesto Vitebsko link. Ištisus mėnesius po avarijos Politbiuro vyrai buvo krečiami nerimo. Jie baiminosi dėl didėjančių išlaidų, dėl smunkančios Sovietų Sąjungos reputacijos užsienyje, prarandamos elektros energijos apimčių, bet įrašuose retai stabtelėdavo ties klausimu, kaip bus su užterštomis teritorijomis ar jų veikiamais žmonėmis.

Mano nuostabai, šis rūpestis buvo paliktas kitiems. Ukrainos komunistų partijos lyderiai, vėliau diskredituoti kaip bekompromisiai senosios mokyklos stalinistai, buvo pirmieji valdžios atstovai, suvokę, kokį pavojų kelia ši nelaimė, ir ėmęsi veiksmų.

* Marcas Chagallas (1887–1985) – Baltarusijoje gimęs žymus žydų ir rusų kilmės XX a. modernizmo tapytojas ir grafikas. Nuo 1922 m. gyveno Prancūzijoje. Chagallas išsiugdė individualų, jokiai dailės krypciai nepriskiriamą stilių, temiška susijusį su rusų tautodaile ir žydų religija.